

**Borut Ošlaj**

*Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani*

# Svoboda svobode govora

Prispevek obravnava vprašanje, v kolikšni meri je svoboda govora danes resnično svoboda. S tem vprašanjem v polju svobode govora odpira problem njene etičnosti, problem njenih umno določenih in univerzalno sprejemljivih meja, ki jih zlasti danes močno določajo koncepti politične korektnosti, sovražnega govora in strpnosti.

*Ključne besede:* svoboda govora, politična korektnost, sovražni govor, strpnost, etika

Govoriti o svobodi svobode govora, kar se na prvi pogled nemara sliši dokaj sofisticirano, pomeni govoriti o razsežnostih in mejah svobode govora, pomeni govoriti o kriterijih, ki določajo to, kar naj svoboda govora ne le omogoča in dopušča, temveč tudi to, do kod se lahko razteza, da bi na ta način v enaki meri drugega pred drugim ščitila vse govorne subjekte. V ozadju je torej načelno in hkrati tudi temeljno vprašanje, v kolikšni meri je svoboda govora kot ena izmed ključnih civilizacijskih in pravno reguliranih pravic znotraj vsake demokratične družbe resnično svobodna.

Zastaviti si vprašanje o svobodi svobode govora tako nujno pomeni, da tisti, ki takšno vprašanje zastavlja, hkrati tudi predpostavlja, da svoboda govora ni nujno svobodna oz. da svoboda premore različne stopnje, ki nek govor bolj ali manj približujejo ali oddaljujejo od tega, kar naj bi svoboda bila. Če se nek govor, misel, prepričanje in mnenje kitijo s pridevnikom svobode, torej s pojmom, ki se že dobrih 2500 let trudi označevati morda celo temeljno določilo ne le človeškosti, temveč hkrati tudi človečnosti človeka, potem bi se morali hkrati tudi zavedati, da se na ta način podajajo v samo središče potencialno neskončnega bojnega polja možnosti in zmožnosti, želja in interesov, vednosti in vere, predvsem pa vsega tistega, kar sta človek in človeštvo bila, kar sta in kar bi nekoč morda želela postati. Da, zavedati bi se morali, da na ta način vstopajo v odprt prostor duhovne prostosti, ki v svoji načelni eksperimentalnosti in negotovosti ne omogoča niti zanesljive vnaprejšnje napovedi določenega cilja, kaj šele njegove uresničitve.

Zadrega in tveganje tistega, ki želi svobodo govora ne le udejanjati, temveč jo hkrati tudi misliti, pa ni nič manjša, saj se pri kritični presoji svobode govora ne

more naslanjati na prav nobeno formo gotovosti, na noben zakon ali aksiom, razen na svobodo. Mera in kriterij svobode je namreč lahko le svoboda sama. Svoboda, ki naj kot kriterij meri in presoja svobodo govora, pa vendarle ni identična samemu predmetu presoje; kot kriterij je svoboda namreč ideja, medtem ko v govoru nastopa kot dejstvo oz. konkretno stanje. Misliti svobodo svobode govora torej pomeni, uporabiti idejo svobode za kriterij presoje njene konkretnosti v polju govora. Toda na katero idejo svobode s tem namigujemo?

Zaradi formalnih in pragmatičnih razlogov naj zgolj omenim, da se bom posluževal osnovnih kontur Kantove ideje svobode; predvsem zato, ker doslej še nihče ni prepričljivo predstavil boljšega modela (Kant, 1993: 31, 33 in 36; gl. tudi Kant, 2005). Poleg tega je Kantova opredelitev svobode vse do danes ostala ne le najbolj vplivna, temveč je s temeljnimi filozofsko-antropološkimi dejstvi človeka kot *homo symbolicus* hkrati tudi najbolj usklajena. Izhodiščna forma človekove svobode je pri Kantu, tako kot že pri Aristotelu in Hobbesu negativna. Negativna svoboda pomeni svobodo od, pomeni prostost in neodvisnost v najširšem smislu ter s tem načelno neskončno odprtost možnosti. Kdor ostaja na ravni negativne svobode, še ni resnično svoboden in ni dosegel njenega celotnega pojmovnega obsega. To lahko postane šele takrat, ko z umno spoznanim moralnim zakonom svoji volji v vrtincih njene negativne svobode kot samovolje ponudi univerzalno merilo odločanja; s slednjim njegova svoboda postane pozitivna in na ta način uresničena. Pozitivna svoboda je torej pri Kantu oblika etične razrešitve in dovršitve negativne svobode v njeni načelni prostosti in vrednotni indiferentnosti, je meja, ki jo svobodna volja v formi moralnega zakona postavlja sama sebi ter pri tem sledi kriteriju univerzalnosti uma. Pojem meje pa je tu vendarle paradoksen in deloma zavajajoč, saj je prav meja, ki jo umna volja postavlja sama sebi, nujni pogoj brezmejnosti vladavine etične umnosti. Brezmejnost torej zahteva meje, svoboda pa posledično nujnost.

Če zdaj Kantovo dvodelno idejo svobode<sup>1</sup> prenesem nazaj na izhodiščno vprašanje, v kolikšni meri je svoboda govora resnično svobodna, potem na ta način v polju svobode govora odpiram vprašanje njene etičnosti, vprašanje njenih umno določenih in univerzalno sprejemljivih meja. Oglejmo si najprej aktualno stanje meja svobode govora. Z aktualnimi mejami mislim zlasti in predvsem tiste meje, ki so v zadnjem času postale predmet najrazličnejših polemik; to so politična korektnost, strpnost in sovražni govor. Vsi trije koncepti danes veljajo za nekakšne samoumevne moralno-politične kode, s katerimi udeleženci javnega prostora na-

<sup>1</sup> V izogib možnim nesporazumom naj ponovim, da sledim zgolj osnovnim konturam njegovega dvodelnega pojma svobode, ne pa tudi tistim moralnim implikacijam, ki jih Kant zakoliči v specifično razumljenem moralnem zakonu (kategorični imperativ); zgolj ta je namreč pri njem identičen uresničen pozitivni svobod. Da je pozitivna svoboda v končni fazi tesno povezana z vdorom etičnosti v načelno odprtost negativne svobode, ostaja nedvomno; kaj to etično po svojem bistvu je, pa je že neko drugo vprašanje, ki ga na tem mestu puščam odprtega, in ga zato nikakor ne enačim s Kantovim moralnim zakonom. Več o opredelitvi svobode v Ošljaj (2015).

čeloma uravnavajo odprte prostore prostosti svobode govora, ji postavljajo smiselne meje in na ta način ščitijo javni prostor pred možno samovoljo in ekscesnostjo svobode govora v njeni izhodiščni negativni odprtosti. Formalno gledano vse tri kode pomenijo določeno konkretizacijo pozitivne svobode, seveda ne v smislu Kantovega moralnega zakona, vsekakor pa so to norme, ki naj uravnavajo in omejujejo svobodo govora tako, da v intersubjektivni mreži različnih govorno izraženih mnenj, stališč in interesov v vzajemni meri ščitijo svobodo pred svobodo; prav to pa načeloma ni nič drugega kot način etičnega samoomejevanja svobode v dobro drugih in nas samih, vsaj potencialno pa tudi v dobro uveljavljanja brezmejnosti vladavine uma. Seveda pri tem ne smemo prezreti, da je to le etična ideja, ki zgolj nakazuje smiselnost in nujnost omenjenih konceptov oz. kod. Toda ne le v tem primeru, tudi nasploh velja, da imamo ljudje velike težave z udejanjanjem posameznih idej, pa naj so te še tako smiselne. Politična korektnost, strpnost in sovražni govor so v javni prostor vsaj načeloma vstopili in se v njem uveljavili kot regulatorji svobode govora, kot imena pozitivne svobode, ki naj pomagajo zagotavljati in varovati enakost, pravičnost in svobodo v njeni pozitivni, etični oz. humani naravnosti. Vprašajmo se, ali je temu res tako, ali omenjeni samoomejevalni regulatorji svobode govora dejansko pomenijo uresničevanje svobode kot etosa, jim res uspeva braniti svobodo enih pred svobodo drugih?

Prepričan sem, da med kritično mislečimi ni nikogar, ki bi na omenjeno vprašanje brez slehernih zadržkov odgovoril pritrdilno. Se morda razlog našega nezadovoljstva nad prepričljivostjo in uspešnostjo omenjenih moralno-političnih kod skriva v njihovi nezadostnosti, in bi bilo zato nemara bolje, če bi še naprej vzdrževali in dosledneje uporabljali klasične moralne kode razsvetljenstva, kot so dostojanstvo, enakost, pravičnost, spoštljivost ipd.? Bi z odločnejšo umestitvijo klasičnih norm v jedro javnega prostora res lahko zmanjšali obseg anomalij svobode govora? Bojim se, da ne. Vsekakor je res, da lahko s trenutno modnimi koncepti obidemo niz temeljnih standardov demokratične kulture, kot so univerzalnost presojanja, domnevo nedolžnosti, jasen mandat razsojevalca za presojanje, pravico do pravnega sredstva itd., zaradi česar so ne po naključju predmet številnih pomislekov. Rečeno velja še toliko bolj, ker za moderne regulatorje svobode v aktualni dobi postfaktičnosti upravičeno velja, da so interpretacijsko bolj odprti in pomensko manj jasni, kot to velja za klasične norme, in da so zato posledično tudi bolj odporni na različne ugovore in morebitne obrambe; ja, z njimi je možno lažje manipulirati. Kljub nedvomni razliki med klasičnimi in sodobnimi normativnimi regulatorji svobode, pa lahko temeljne standarde demokratične kulture brez večjih težav vendarle obidemo tudi pri uporabi klasičnih razsvetljenskih moralnih norm. Tudi te namreč dopuščajo diskvalifikacijo posameznika, tudi v tem primeru lahko že najmanjša slutnja nesoglasja zadostuje, da se nekoga ožigosa, pri čemer se bosta tako žrtev kot tudi diskvalifikator lahko enako strastno sklicevala na enakost, dostojanstvo, pravičnost in spoštljivost. Če je nekdo trn v peti javnemu mnenju, če se upira konformnosti, ga bo njegova svoboda govora zelo verjetno

stala izolacije ali še česa hujšega, in to ne glede na to, katere regulativne koncepte zagotavljanja in omejevanja svobode govora družba pri tem uporablja. Prisluhnimo naslednjim besedam Alexisa de Tocquevilla iz davnega leta 1835, besedam avtorja, ki je bolj kot kdorkoli drug razumel, kako ranljiva je svoboda (govora) tudi znotraj demokratičnega družbenega reda:

/.../ [večina] sklepa /.../ okrog misli strašanski obroč. Znotraj njegovih meja je pisec svoboden; a gorje tistemu, ki si ga upa prestopiti. Ni se mu sicer treba bati grmade, se pa izpostavi vsakovrstnemu zgražanju in vsakodnevemu preganjanju. Politična kariera je zanj zaprta /.../ Odrekajo se mu vse, tudi slavo. /.../ Gospodar nič več ne govori: »Mislili boste tako kot jaz ali pa boste umrli.« Temveč: »Ni vam treba misliti tako kot jaz; vaše življenje, imetje, vse vam ostaja; a od danes ste med nami tujec. Ohranili boste pravice, ki vam pripadajo v [meščanski] družbi, vendar vam ne bodo koristile /.../ Ostali boste med ljudmi, a pravice človeškega rodu boste izgubili. /.../ Pojdite v miru, puščam vam življenje, toda življenje, ki vam ga puščam, je slabše od smrti.« (Tocqueville, 1996: 253–254)

Ne le takrat, pred skoraj 200 leti, tudi danes se nekaterim posameznikom godi podobno, le da bi danes namesto večine prej govorili o javnem mnenju, ki ga ustvarjajo mediji v povezavi z določeno vredno(s)tno naravnano politiko, medtem ko namesto pisateljev vlogo žrtve javnega mnenja danes lahko igra vsak, ki vstopa v javni prostor in v njem sklicujoč se na svobodo govora zastopa določena javnemu mnenju neprijetna stališča. Četudi je bila koda politične korektnosti pred 200 leti šele v povojih, in se je praviloma še vedno uporabljal klasični razsvetljski moralni besednjak, pa so bile oblike sankcioniranja avtorjev neprilagojenih stališč podobne današnjim. Če so tovrstne sankcije takrat in danes posledica svobode govora in njen možni končni rezultat, potem v takšni svobodi govora gotovo ne more biti prav veliko svobode.

Zakaj regulatorji svobode govora ne takrat ne danes, kljub njihovim razlikam, ne delujejo kot bi morali; še več, zakaj jih je mogoče uporabljati in celo zlorabljati za različne namene, in sicer ne glede na to, kakšni ti regulatorji so? Zakaj danes nismo nič bližje ideji pozitivne svobode živetega družbenega etosa kot pred 200 ali 1000 leti? Zaradi sprenevedanja, se glasi odgovor; zato, ker ne vidimo ali ne želimo videti, da stopnja svobode določene družbe, četudi je ta formalno ponotranjila temeljne demokratične standarde, v glavnem ni odvisna od teh ali onih moralno-političnih konceptov, kod ali norm. Osrednji problem svobode govora se praviloma namreč nikoli ne skriva v njenih aktualnih regulatorjih, temveč pretežno ali celo izključno v ljudeh, ki se in kako se teh regulatorjev poslužujejo oz. se jih morebiti sploh ne poslužujejo, s čimer ravnaajo izključno v polju negativne svobode kot samovolje. Toda slednja možnost, ravnanje v polju samovolje negativne svobode brez slehernih regulatorjev in samoomejevalnih norm, tu ni predmet mojega razmisleka, kakorkoli je seveda res, da ne tako majhno število ljudi,

zlasti v našem kulturnem krogu, svobodo govora pojmuje prav na tovrstno bizaren način. Osredotočimo se torej zgolj na vprašanje razumevanja in uporabe aktualnih normativnih regulatorjev svobode govora. Politična korektnost, strpnost in sovražni govor so moralno-politične norme z visoko stopnjo pomenske odprtosti in nejasnosti, in so prav zato tudi, bolj kot to velja za klasične norme, povezane z zahtevo, da smo jih v posameznih kontekstih zmožni ustrezno razumeti in uporabiti. Ustrezno razumevanje in način uporabe teh konceptov zato terjata kritično in etično zrelo osebo. Toda načeloma to velja za vse koncepte, norme in pravila. V vseh obdobjih so ti – to je treba zdaj jasno poudariti – zgolj orodja, ki se jih lahko poslužujemo ali pa tudi ne; če da, pa jih lahko spet uporabljamo tako ali drugače. Zgolj zaradi dobrih konceptualnih orodij namreč še nobena družba ni postala dobra. Zato tudi slaba ne pomenijo nujno, da se bo slabo dogajalo. Če nekdo hodi naokrog z orodji uničevanja (pištola), to še ne pomeni, da bo uničeval. Možno je, da bo življenja celo reševal. Prav tako tisti, ki je oborožen z najplemenitejšimi koncepti človečnosti, človečnost ne bo nujno sejal, temveč bo prav s pomočjo teh konceptov in načinov njihove uporabe ali zlorabe, življenja lahko prefinjeno uničeval – še zlasti, če ima vpliv in moč. Osrednji problem svobode govora torej ni v nezadostnosti in omejitvah trenutno modnih moralno-političnih norm, temveč v nezadostnosti in omejitvah umnosti in človečnosti tistih, ki se teh kriterijev poslužujejo.

Vloga moralno-etičnih regulatorjev naj bi praviloma vselej služila predvsem zaščiti šibkejših članov družbe. Naj bi, praviloma; dejansko pa se vedno znova izkaže, in v primeru politične korektnosti, strpnosti in sovražnega govora ni nič drugega, da ti najbolj učinkovito služijo prav tistim, ki njihovo zaščito najmanj potrebujejo, torej tistim, ki imajo največ vpliva in moči, tistim, ki oblikujejo javno mnenje in preko njega zasledujejo te ali one razmeroma ozko odmerjene interese. Z njihovo pomočjo se trudijo vzdrževati videz lastne etične neoporečnosti, dejansko pa uveljavljene regulativne norme v njihovi pomenski odprtosti zlorablajo; predelujejo jih v sofisticirana kvazi-intelektualna orožja, ki so rezistentna na vsak umni ugovor, z njimi lahko brez posebnih težav onemogočajo drugače misleče. Svoboda govora se tako zdi svobodna samo za nosilce vpliva in moči; oni lahko rečejo, kar želijo, uporabljajo interpretacijsko odprte moralne kriterije, kot jim ustreza, ne da bi se morali bati za morebitne posledice. Tistim, ki niso v celoti usklajeni z javnim mnenjem, svoboda govora sicer dopušča, da izrečejo, kar želijo, čutijo ali vedo, toda s tem tvegajo različne sankcije ali celo popolno osamitev, ki jo širša javnost morda sploh ne bo zaznala. Njihova svoboda govora je zato golo slepilo, ki pomaga vzdrževati videz demokratične družbe v njeni opevani odprtosti in svobodi. Toda tudi navidezna svoboda govora subjektov vpliva in moči kot tudi vseh tistih, ki se jim mnenjsko pridružujejo, ni resnično svobodna. Če bi to naj bila, potem bi morala biti nedvoumni izraz tiste etično kodirane pozitivne svobode, ki lahko prestane test umne univerzalizacije. Ko javno mnenje samo sebe določi za normo politične korektnosti, ko njegovi apologeti lastno svo-

bodo govora in kode njenega samoomejevanja uporabljajo kot orožje, s katerim onemogočajo drugače misleče, ko torej svobode ne uporabljajo kot smoter, kar edino lahko ustvarja prostor etosa, svoboda v prostoru, ki ga obvladujejo, izpareva kot vodne kapljice na razgreti plošči. Če je svoboda svobode govora kritično mislečih ne redko zgolj slepilo, pa je svoboda svobode govora nosilec vpliva in moči v veliki meri farsa. Sovražni govor, politična korektnost in nestrpnost kot samovoljno uporabljana orožja so v tovrstnih primerih simptomi manjka (pozitivne) svobode v osrčju svobode govora. V takšnem govoru svoboda, ker je sama sebi (ideološko-politično) sredstvo in ne cilj, razkraja in niči samo sebe. Za fasado lažne svobode se z navidezno etičnimi sredstvi tako lahko mirno nadaljujejo različni ideološki boji.

Nedvomno dejstvo, ki opredeljuje vrh vseh struktur, ki ustvarjajo »politično korektno«<sup>1</sup> javno mnenje, so igre vplivov in moči v povezavi s svojevrstno mešanico umnosti in neumnosti; vse drugo so pretežno sredstva, s katerimi te igre igrajo tisti, ki vpliv in moč imajo. Ko bo te igre igralo več umnih oz. etično odgovornih ljudi, bodo tudi igre lepše in za večino boljše, dokler pa ne, pa je pravzaprav tudi čudenje nad tem, da je tako, kot je, povsem odveč. Nikakor pa ne more biti odveč prizadevanje, da bi in kako bi lahko bilo ne le drugače, temveč tudi boljše. To pa je možno le tako, da svobodo kot slepilo in farso postopoma nadomeščamo z več resnične in udejanjane pozitivne svobode, enakovredno za vse ljudi dialoške volje. Prvi, vendar hkrati tudi najlažji korak v tej smeri pa je prav gotovo razkrivanje različnih anomalij svobode v njeni praksi.

Naj sklenem: Politična korektnost, strpnost in sovražni govor so primerni mehanizmi reguliranja svobode govora takrat, ko so del prevladujoče umnega in odgovornega javnega prostora in se jih poslužuje zadostno število etičnih oseb. Samo v tem primeru lahko svoboda govora postane resnično svobodna.

## Freedom of Free Speech

The paper discusses to what extent free speech is really free today. Thus, it introduces to the field of free speech the problem of freedom's ethical nature, its rationally delineated and universally acceptable boundaries that are especially today strongly determined by the concepts of political correctness, hate speech and tolerance.

*Keywords:* free speech, political correctness, hate speech, tolerance, ethics

## Literatura

Kant, I. (1993). *Kritika praktičnega uma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

Kant, I. (2005). *Utemeljitev metafizike nravi*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Ošlaj, B. (2015). *Človek, svet in etos: študije o postsekularni filozofiji in svetovnem etosu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Tocqueville, A. de (1996). *Demokracija v Ameriki I*. Ljubljana: Krtina.

